

Rede Marjan Slob, Denker des Vaderlands Opening Academisch Jaar Universiteit voor Humanistiek 4 september 2023

Het filosofische vraagstuk: hoe goed te leven?

Ik wil vanmiddag een plompverloren vraag verkennen, een vraag die elk denkend en voelend mens zichzelf stelt, namelijk: 'Hoe leef je goed?' Het is in al zijn naïviteit echt een *filosofische* vraag – omdat de vraag zich over zichzelf buigt en werkt aan een visie op wat eigenlijk kan tellen als 'goed' leven. Het is zo'n vraag waar elke tijd en ieder mens steeds opnieuw zijn eigen antwoord op moet vinden. En dat is geen sinecure!

Zelf vind ik bij het beantwoorden van die vraag een richtlijn bij een van mijn favoriete schrijvers en denkers, John Berger. Berger zegt: 'Reality is all we have to love'. Om goed te leven, hoeft je volgens Berger dus alleen maar de realiteit lief te hebben. Hoe doe je dat, de realiteit liefhebben? Dat is vandaag mijn thema. En voor de duidelijkheid: ik bedoel dit nu niet als epistemologische vraag, dus als de vraag naar hoe we als mens denken te kunnen weten dat we de *realiteit* kennen, in plaats van een of ander fancy hersenspinsel. Mijn vraag vandaag is er eerder een naar levenskunst. De realiteit is er. De vraag is: hoe heb je haar lief?

Zelf vind ik dat lastig, als ik denk aan de grote problemen van onze tijd: aan de opwarming van de aarde, aan het verlies aan biodiversiteit, aan de opkomst van autoritaire leiders en aan al die mensen die voor hen juichen, aan die superrijke clans die steeds vaster in het zadel komen te zitten en de wetten en regels zo draaien dat de gang van zaken hen stelselmatig bevoordeelt. Wat is hier aan lief te hebben? Hoe verhoud je je tot die realiteit?

Natuurlijk is die vraag een maatje te groot om te beantwoorden. En filosofie gaat ook niet over antwoorden. Filosoferen is het *reageren* op een vraag. Vanmiddag wil ik aannemelijk maken dat twee bekende reacties op die vraag - zelfgenoegzaamheid en zelfhaat – in ieder geval niet voldoen. En wel omdat zij elk op hun eigen wijze een verkeerde verhouding aangaan met de realiteit.

Zelfgenoegzaamheid

Als eerste zelfgenoegzaamheid. Het probleem van een zelfgenoegzame houding is dat je je daarbij teveel los zien van de realiteit. Zelfgenoegzame mensen ervaren de realiteit in wezen als een soort schouwtoneel waarmee zij niet werkelijk verbonden zijn. Zij denken dat mensen het goede, het geluk, uiteindelijk in zichzelf vinden.

Die zelfgenoegzaamheid is in veel houdingen en mentaliteiten te herkennen. Bijvoorbeeld in het geloof in een technofiks: het luie idee dat je niets hoeft te veranderen aan je eigen manier van leven omdat er wel een technologische oplossing komt om bijvoorbeeld welvaartsziektes of de gevolgen van stikstofneerslag tegen te gaan – een oplossing die anderen bovendien veelal geacht worden te verzinnen.

De bewuste zelfzucht van wellness-rechts valt voor mij ook onder deze noemer – ik doel op mensen die hun best doen om zichzelf te verzorgen en te verwennen, en dat presenteren als hun spirituele bijdrage aan een betere realiteit.

Ook sentimentaliteit is voor mij een voorbeeld van zo'n zelfgenoegzame houding. En dit is een vorm van zelfgenoegzaamheid die mij speciaal interesseert, omdat het gevaar ervan volgens mij onderschat wordt.

Sentimentele mensen vinden gevoel belangrijk – en terecht. Maar ze *zwellen* in dat gevoel, en in dat zwellen schuilt de zelfgenoegzaamheid. Ik weet waarover ik praat, want ik ben zo iemand die zichzelf geregeld een zwelgmoment gunt. Bij een formulefilm biggelen de tranen mij over de wangen – naar ik vermoed precies op het moment dat er 'kijker snikt' in het script staat. Bekende scripts wekken op voorspelbare momenten mijn voorspelbare gevoel op. Een komedie van misverstanden die worden opgelost met een kus, mmm. De slechterik die uiteindelijk te pakken wordt genomen, yes! Een helend gesprek op de rand van het sterfbed, ach..

Sentimentele narratieven bespelen het gevoel. En omdat dit het doel is, maken zij gebruik van bekende patronen, die zij daarmee ook weer bevestigen. Het is veilig voelen. Wat het *niet* is, is een onderzoek naar wat jouw gevoel met de realiteit te maken heeft. In een dergelijk onderzoek zijn deze verhalen niet wezenlijk geïnteresseerd. In onderzoek dat zich opent naar de realiteit zouden er namelijk fricties, frustraties en onbegrijpelijkheden aan bod moeten komen, en die passen niet in de formule, want het is onvoorspelbaar welk gevoel die produceren. Natuurlijk zijn er in het standaardverhaal wel dingen mis – een boef, een misverstand, een ruzie – maar die dingen moet je dan fiksen. Zij zijn een *aberratie* van de bestaande orde, geen *probleem* van de bestaande orde, of een *anomalie* binnen de bestaande orde.

Gevoel is belangrijk, jazeker. Maar sentimentele mensen – of mensen in een sentimentele stemming – willen niet zien dat een gevoel je ook in het onbekende kan storten. Zó de realiteit in.

Een voorbeeld van de Amerikaanse intellectueel Teju Cole kan duidelijker maken wat ik bedoel. In *The White Saviour Industrial Complex* trekt Cole fel van leer tegen rijke supersterren – denk Madonna, denk Angelina Jolie – die elders op de wereld kinderen of dieren of ecosystemen gaan redden. Hij beschuldigt de sterren van een banaal sentiment, omdat hij denkt dat de realiteit voor hen niets meer is dan 'een probleem dat je oplost met enthousiasme'. Volgens Cole is het deze sterren te doen om het hebben van een grote emotionele ervaring die hun privileges rechtvaardigt. Hij waakt er overigens voor om geringschattend te doen over dit sentiment. Hij zegt juist diep respect te hebben voor het Amerikaanse sentiment, en wel, zoals Cole zegt, net zoals hij respect heeft voor een gewond nijlpaard: 'je moet 'm in de gaten houden, want je weet dat hij je kan vermorzelen.'

Sentiment, de lust om te zwelgen, is niet filosofisch, kritisch, of ethisch. Het is zelfverliefd. Jij hoeft niet te veranderen, *niets* hoeft wezenlijk te veranderen. Het enige wat er van je gevraagd wordt, is dat je je overgeeft en inzet.

Maar dan maak je jezelf te belangrijk. Sentiment, jouw bewogenheid, is niet altijd genoeg om de realiteit te 'repareren'. De realiteit is niet te repareren, dat hele beeld is misplaatst. Het liefhebben van de realiteit, waar John Berger toe oproept, vraagt van je dat je conflict en frustratie verdraagt als onderdeel van je leefwereld. Sterker: dat je conflict en frustratie erkent als onderdeel van *jezelf*. Ook jij bent die realiteit. Daar kun je je niet louter goed over voelen. Dat is niet te fiksen.

Zelfhaat

Deze korte verkenning van sentimentaliteit leert me iets, namelijk dat 'de realiteit liefhebben' vooronderstelt dat je jezelf begrijpt als iemand die deel uitmaakt van een levend, vibrerend web. Dat je je wezenlijke verbondenheid onderkent met al wat leeft, in zijn mooie én pijnlijke vormen.

Die sentimentele kant van mezelf ken ik, en kan ik aardig hanteren. Als ik zwelg, neem ik mezelf gewoon maar niet zo serieus. En ik denk, ik hoop, dat precies die relativering me behoedt voor het gewondenijlpaardengedrag, voor dat 'enthousiaste', nietsontziende doordrammen waar Cole zo beducht voor is.

Moeilijker kan ik omgaan met het hedendaagse besef dat ik behoor tot een groep die het web beschadigt waar ze deel van uitmaakt. De enormiteit van de ecologische ramp die we over onszelf en een heleboel andere wezens afroepen, vliegt me geregeld naar de keel. En mij niet als enige, getuige de golf aan boeken dit jaar van Nederlandse collega-filosofen als Lisa Doeland, Wouter Kusters en Jan Drost over hoe om te gaan met de 'langzame catastrofe' van de klimaatverandering. Het is behoorlijk pijnlijk om die realiteit onder ogen te zien. Soms is het moeilijk om niet tot de conclusie te komen dat het web van het leven beter af zou zijn zonder ons. Voor mij is de vraag: hoe voorkom je dat je ten overstaan van die realiteit vervalt in somberheid en zelfhaat?

Ik denk door te begrijpen dat er onder die zelfhaat een soort reinheidsfantasie ligt. Zelfhaat is eigenlijk het negatief van het sentimentele zwelgen: ook zelfhaat maakt zichzelf te belangrijk en te eenduidig. Waar de zelfgenoegzame groep de nadruk legt op het fiksen, legt de zelfhaatgroep de nadruk op het drama van het falen. Maar beide negeren een reëel gegeven: wie leeft, maakt vuile handen.

'Iedereen zal vanaf de geboorte geweld moeten verdragen', schreef de hypersensitieve filosoof Simone Weil. Leven is in zekere zin een vorm van geweld. Het is een voorwaarts brekende kracht, die neemt. Door jouw bestaan kunnen andere wezens niet bestaan. Om te blijven bestaan zul je ander leven tot je moeten nemen. Het maakt daarbij zeker wel uit hoeveel je neemt, en of dat plantaardig of dierlijk leven is, maar het basisprincipe blijft dat leven deelnemen is aan geweld. Daar kun je je niet van verschonen. Waar het om

gaat, is je ogen te openen voor die realiteit, en voor jezelf te bepalen hoe je met dat levensgeweld verbonden bent, als dader en als slachtoffer.

Hoe doe je dat in het dagelijks leven? Zelf heb ik veel gehad aan de woorden van Michael Braungart, die man van cradle-to-cradle. Ik heb Braungart ooit gesproken, en toen hield hij me voor: 'Probeer vooral je ecologische voetafdruk te beperken, maar houd het verder een beetje praktisch. Je hoeft je niet te schamen dat je bestaat!' Inderdaad. Schaamte dat ik leef is misplaatst. Ik leef. Dat is ook een wonder. Laat me mijn leven vieren zolang ik er ben, laat me deelnemen aan die grote, geweldige, gewelddadige kracht van het leven.

Sinds die opmerking van Braungart daagt het me dat het misschien wel een soort hovaardigheid is om al dat schuldgevoel op je te laden. Je kunt niet verantwoordelijk zijn voor alle pijn in de realiteit. Als je dat wel doet, snap je ook je eigen plaats niet, en maak je jezelf ook te belangrijk. In feite leun je dan op de christelijke rentmeestergedachte, alsof jij plaatsvervangend verantwoordelijk bent voor de schepping. Die gedachte miskent wat mij betreft de realiteit. Wij zijn niet de *hoeder* van dat levende web – ook dat is een verkeerd beeld. We zitten er middenin. Samen met allerlei andere levende wezens.

De speciale plek van de mens

Ik denk dus dat die rentmeestergedachte, het idee dat het aan ons mensen is om goed voor de wereld te zorgen, misleidend is. Maar *dát* die gedachte bij ons heeft postgevat, vind ik dan weer niet zo vreemd. Het is in sommige kringen bijna taboe om het te zeggen, maar wij mensen zijn ook werkelijk bijzondere wezens in dat web. In ons viert het leven zichzelf op een heel speciale manier. In ons – en nu berijd ik een stokpaardje – wordt materie zich bewust van zichzelf. Wij zijn blubjes denkende materie die reflecteren op onze omgeving, én op onszelf. We zijn niet de enige diersoort die dat doen, maar we hebben ons daar als levensvorm wél extreem in gespecialiseerd.

Via onze taal hebben wij dat denken van ons in uitzonderlijke mate geabstraheerd en losgeweekt van het hier en nu. Door die abstracte taal kunnen wij, mensen, afstand nemen van zichzelf. Dat kan een gevoel van vervreemding opleveren, maar die afstand is in wezen ook heel creatief. Hij schept perspectief. Juist door naar jezelf te kijken, kun je jezelf een plek geven: precies hier, precies nu, in deze plek in het web, ben ik. Het klinkt paradoxaal, maar juist door je plek te kennen, kun je loskomen van het hier en nu. Je krijgt mentale bewegingsruimte. Je kunt voorstellingsvermogen ontwikkelen. En dankzij dat voorstellingsvermogen hoef je niet alleen maar te reageren op wat zich in je directe omgeving aan je voordoet, maar kun je ook gericht bewegen naar een wereld die zou kunnen zijn. En kun je actief, vanuit deze realiteit, gaan nadenken over wat volgens jou een waardevolle toekomst is, voor jezelf en alle andere levende wezens.

Een publiek gesprek over waarden

De realiteit is groter dan ons, en zal altijd aan onze woorden ontsnappen. Ik vind dat persoonlijk een troostend idee, want het betekent dat we ook altijd nieuwe woorden kunnen vinden om de realiteit op een nieuwe manier zichtbaar te maken. Hoe je die realiteit zichtbaar wilt maken, is voor mij een ethische vraag. Wat wil je bekrachtigen in het weefsel waarin je je bevindt? Wat wens je daarin te waarderen? Wat wil je daarin doen oplichten? Zeg het! Leef het!

Als we waarden beoefenen, en reflecteren op die beoefening, vieren we het leven, en vieren we bij uitstek het *menselijk* leven. De Universiteit voor Humanistiek is gespecialiseerd in het beoefenen van een gesprek over waarden, en in het reflecteren op wat zo'n gesprek tot een goed gesprek maakt. Daarmee is de UvH in een prachtige positie om te werken aan een publieke ruimte waarin op niveau over waarden gesproken kan worden. Ik zou het mooi vinden als er meer vertrouwde en gemak kwam in het spreken over waarden - en vooral als we ons nog wat meer konden losweken van de vroomheid en prekerigheid die nu nog zo vaak aan het praten over waarden kleeft. Er is een groot verschil tussen moralisme, en een publiek gesprek over waarden, waarin we elkaar in klare taal aanspreken op wat we voor onszelf en elkaar en de wereld hopen. Ik denk dat we naar zo'n publiek gesprek snakken.

Wrap-up

'Reality is all we have to love', zei John Berger. Nu, aan het einde van mijn praatje, constateer ik dat dit liefhebben in ieder geval van je vraagt dat je frustratie en frictie accepteert, teneinde niet in de val van het valse sentiment te trappen. Maar het vraagt net zo goed dat je de consequenties van je levensdrift accepteert, zonder daarbij te vervallen in zelfhaat.

Hoe je dat doet, de realiteit liefhebben, is een vraag waar ieder van ons al levende een eigen reactie op toont. Persoonlijk hoop ik dat we daarbij onze kracht voor ogen houden. Juist wij mensen zijn in staat om een lonkende toekomst te ontwerpen. Laat ons dat dan ook doen. Laat ons ieder voor zich zoeken naar de goede woorden voor die toekomstbeelden. En die dan met elkaar delen.

Ik wens u een prachtig nieuw academisch jaar toe. Dank u wel.

Marjan Slob